

## RECENZIÓK

KOVÁCS PÉTER

Géza Alföldy (Ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Editio altera voluminis secundi, pars XIV, fasciculus secundus. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco. Berolini–Novi Eboraci 2011.

Új *fasciculus* megjelenésével folytatódtak 2011-ben a Theodor Mommsen által 1853-ban alapított és 50 éven át, a haláláig vezetett és felügyelt *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) munkálatai. Mommsen munkájának eredménye a máig felülmúlhatatlan méretű és színvonalú kötetek megjelenése volt, amelyek a teljes ókortudomány egyik legfontosabb (és ma is élő) forráskiadványaivá váltak.<sup>1</sup> Az Alföldy Géza kezdeményezésére és vezetésével (1992–2007 között) újraalapított CIL több új nagyon fontos kötettel gazdagodott: újabb, Roma városáról (császári és senatori/lovagi *fasciculusok*) és Hispaniáról szóló kötetek jelentek meg, elindult a XVII. kötetben a római mérföldkövek kiadása (a pannoniai kötet is lassan sajtókész állapotba kerül), számos más kötet munkálatai kezdődtek meg,<sup>2</sup> így magyar kutatócsoport részvételével a CIL III. Pannonia részének újrakiadását is elindította Alföldy Géza még 2003-ban.<sup>3</sup> A korábbiakhoz képest modern, 21. századivá átalakított (jóval bővebb információkat tartalmazó *schedák*, fotó és rajzos dokumentáció mellékelése), Alföldy által kialakított normák szerinti kötetek továbbra is latin nyelven jelennek meg.<sup>4</sup> Az újrainduló munkálatok egyik legfontosabb helyszíne Hispania lett, ahol Alföldy Géza és Armin Stylow vezetésével egyszerre indult meg a *Conventus Cordubensis* és *Tarraconensis* feliratainak újrakiadása. Viszonylag régen, 1995-ben jelent meg a tarraconensis *conventus* déli részének feliratait tartalmazó első *fasciculus*.<sup>5</sup> Alföldy azonban régi tervét akarta valóra váltani, amikor a 2. *fasciculus*ban az általa oly ked-

<sup>1</sup> G. ALFÖLDY, Theodor Mommsen und die römische Epigraphik aus der Sicht hundert Jahre nach seinem Tod. *Epigraphica* 66, 2004, 217-245 = Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve. *Aetas* 19, 2004/2, 193-209.

<sup>2</sup> G. ALFÖLDY, De statu praesenti Corporis Inscriptionum Latinarum et de laboribus futuris ad id pertinentibus. *Epigraphica* 57, 1995 (1996), 292-295 = XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 18-24 settembre 1997, Preatti, Roma 1997, 899-902; M. SCHMIDT, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin 2007.

<sup>3</sup> KOVÁCS P., Kutatási beszámoló 2007. in: *Studia Epigraphica Pannonica* I. Budapest 2008, 7-22.

<sup>4</sup> Alföldy egyik állandóan visszatérő panasza volt, hogy mennyire nem ismerik és idézik az új Roma városi (igen nagy gonddal készített és fontos új feliratokat, olvasatokat és *supplementumok*ot tartalmazó) köteteit.

<sup>5</sup> *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Editio altera voluminis secundi, pars XIV, fasciculus primus. Pars meridionalis conventus Tarraconensis. Ediderunt Géza Alföldy, Manfred Clauss, Marc Mayer Olivé. Berolini – Novi Eboraci 1995.

velt Tarragona, az ókori Tarraco, *Hispania citerior* tartomány feliratait akarta újrakidni. A kötet kézírata lassan már tíz éve elkészült, de a szerző szinte már túlzott precizitása, az újabb és újabb korrektúrák, a 2005–2009. közötti elhúzódó betegsége sajnálatosan megakadályozták a *corpus* eddigi megjelenését. Alföldy szinte csodálatos módon, de rövid időre még visszatérhetett közénk, és befejezésig tudta vinni a teljes tarracói *corpus* sajtó alá rendezését. Sajnos csak jelen első kötet (CIL II<sup>2</sup>, 14, 2) megjelenését érthette meg 2011. áprilisában (heidelbergi bemutatóján saját szememmel láthattam, mennyire örül munkája megjelenésének), a második és harmadik kötetek (azaz a harmadik és negyedik *fasciculus*: CIL II<sup>2</sup>, 14, 3-4) megjelenése idén várható. A korábbi kötetekkel szemben némileg csökkentett mérettel és keménypapír kötésben került kiadásra a kötet, ráadásul az ára is jóval barátságosabbnak mondható (200 €). Ezek az újítások bizonyára sokat segítenek majd a kötetek kezelhetőségének és hozzáférhetőségének. A fényképek ebben a méretben is ugyanolyan jól kivehetők, mint a korábbi, nagyobb méretben.

Alföldy Géza a római Pannonia és Roma városi feliratok mellett a római Hispania feliratainak is legjobb ismerője volt, Tarraco városának felirataival 1968-tól egészen a haláláig foglalkozott. Ennek első nagy eredménye az 1975-ben közzétett *Die römischen Inschriften von Tarraco* (RIT) kötete lett, amely mintegy 1050 feliratot tartalmazott szemben a mostani 1600-zal.<sup>6</sup> Már a feliratok száma és a hatalmassá bővült bibliográfia (*conspectus*) is mutatja, mekkora úrt tölt be a jelen munka (pp. XLI-XC). Alföldy, bár büszke volt korábbi munkájára, nem esett mások hibájába, és másokéhoz hasonlóan keményen javította ki jelen munkában saját téves olvasatait, felvetéseit (pl. 844, 885, 910: *minus recte puto*, 929: *sine idonea causa*), de ahol korábbi kiegészítési javaslatait meg tudta védeni, azt meg is tette: pl. 865: *recte puto*. Alföldy mást is ugyanilyen keményen bírál, ha az megalapozatlan állítást fogalmaz meg, de ha egyetért, azt sem rejti véka alá. Ha valamit pedig nem tud sem *pro*, sem *contra* eldönteni, azt is bevallja: pl. 915: *nescio*. Alföldy mértéktartására jellemző, hogy az *exemplum*ban csak a biztos olvasatot hozza. Ha kicsit is kételkedik, az egyébként szinte biztosra vehető kiegészítés már a kommentárba kerül, mint pl. a 910. felirat esetén, ahol az *exemplum*ban csak az [- - au]reis adorna[- -] olvasat szerepel, szinte bizonyos kiegészítése ugyanitt lejjebb található: [i]maginem ornamentis au]reis adorna[tam - -]. A korábbi kötettel és CIL *fasciculus*sokkal szemben jelen munka mintaszerűen minden Tarracóban előkerült vagy arra vonatkozó feliratot közread. Ijesztő részletességű a leideni konvenciónak a CIL számára H. Krummrey által kibővített változata, amelyet maga Alföldy is konzekvensen mindenhol alkalmazott (*Explicatio notarum*: pp. CXXVI-CXXVII). Egy apró megjegyzés: a hispaniai kötetek esetében ez így szokásos ugyan, de számomra hiányzik az *exemplum*ok végén található pont. A kötet elején a hamisított feliratok (*falsi*) mellett (F 17-57) megtaláljuk a valamilyen okból korábban rómainak tartott közép- vagy újkori feliratokat (52\*-56\*), továbbá a máshonnan idehurcolt feliratokat is (*alieni*, igaz, jelen esetben

<sup>6</sup> G. ALFÖLDY, *Die römischen Inschriften von Tarraco. Madrider Forschungen* 10. Berlin 1975.

csak egy ilyen – nemaususi – feliratról, azaz *titulus alienus*ról van szó: A 1). Ugyanitt a CIL-*schedák*nak megegyező formában kiadta Tarraco valamennyi (bármilyen felirathordozón előforduló – több gemmafelirat is van köztük) görög feliratát is (G 1-17).<sup>7</sup> Megtaláljuk ugyanitt a Tarracóra vonatkozó, de máshol előkerült feliratokat is (*tituli externi* E 1-6), s Alföldy az *exemplum* közreadása nélkül felsorolja a feliratos vagy felirat nélküli mérföldköveket (*miliaria*) is, a lelőhely és legfontosabb bibliográfia említésével (M 1-18). A korábbi *ager tarraconensis* feliratokat tartalmazó első *fasciculust* folytatva a latin feliratok számozása folyamatos (815-1199), és a korábbi CIL-hagyományoknak megfelelően a *tituli sacrival*, azaz a votív feliratokkal kezdődik (815-873a), a császári, senatori, lovagi, katonai vagy senatusi szolgálatban álló alacsonyabb *officialis*okat említő feliratokkal folytatódik, majd a tartománygyűléshez köthető nagyobb mennyiségű felirat, javarészt szoborbázisok csoportjával végződik (1109-1199). Ez a beosztás mindenki más számára is ajánlott, bár így kényszerűen felborul a feliratok szokásos tagolása, különösen az építési (*tituli operis publici*) és honoratív (*tituli honorarii*) feliratok vesznek el, illetve túlságosan széttagolódnak, túlságosan sok helyen szerepelnek. Az idei év elején megjelenő második és harmadik *fasciculus*ban találhatóak a *magistratus*ok, a papok, az *augustalis*ok (és hasonló szervezetek), amelyeket a római polgárok (előbb akiknek az *origója* és/vagy *tribusa* ismert) feliratai követnek. Ezután következnek a maradék építési feliratok (amelyek egyetlen más csoportba sem tartoznak), szoborbázisok, színházi és amphitheatrumi feliratok, a sírfeliratok, a *varia* és a bizonytalan feliratok (*tituli incerti generis*), a mozaikfeliratok és egy válogatás az *instrumentum*okból (*Kleininschriften*). A *corpus* végül a Heike Niquet-vel közösen feldolgozott ókeresztény (és zsidó) sírfeliratok zárják (1200-2227). Alföldy mindig kiemelkedően fontos szerepet szánt az *index epigraphicus* elkészítésének, így járt el már a RIT elkészítésekor is, de tudtával és bejegyzésével egyetlen *fasciculus* sem jelenhetett meg legalább a *tabellae synopticae* elkészítése nélkül. Így járt el jelen *fasciculus* esetében is. Alföldy ijesztő precizitást várt el magától és másoktól is, ez legjobban a 3. kötet legvégén található (de kéziratos formájában a recenzens által is ismert) *index epigraphicus*nak az egyes sírformulákra és más, szinte lényegtelennek tűnő részletekre is kiterjedő alaposágában nyilvánul meg. Újdonságnak mondható, hogy a verses (és bonyolultabb szövegezésű) feliratokhoz német fordítást is mellékel a kiadó.

A már igen korán, Kr. e. 206-ban alapított *colonia Tarraco* az imperium egyik legfontosabb városává vált, aligha véletlenül töltött éveket a városban a betegeskedő Augustus, akinek a latin nyugaton itt épült fel első (közelmúltban megismert) temploma, vagy tanított itt hosszú éveken át a történetíró Florus.<sup>8</sup> A *praeefatió*ban külön szó esik a város topográfiájáról, történetéről, kutatástörténetéről, mintaszerűnek mondható a köemlékek tipológiájának tömör, de alapos összefoglalása. Problémás-

<sup>7</sup> Ezekről szólt Alföldy egyik utolsó előadása Budapesten 2010-ben, vö. részletesen: G. ALFÖLDY, Griechische Inschriften und griechische Kultur in Tarraco. *ZPE* 178, 2011, 87-125.

<sup>8</sup> G. ALFÖLDY, Tarraco. in: *PWRE* Suppl. XV, 1978, col. 570-644 = Tarraco. Forum, Temes d'història i d'arqueologia tarragonines 8. Tarragona 1991.

nak egyedül a rendkívül lekicsinyített alaprajzok (főleg az egész városé) tűnnek, amelyek igen nehezen kivehetőek (pp. CI-CIII), különösen kevésbé sikerült (túl sötét és lekicsinyített) a felső forum és az *area sacra* rekonstrukciós képe. Tarraco 1600 felirata igen hosszú időszakot ölel át, szép számban ismertek köztársaság-kori és ókeresztény feliratok is (már germán nevekkel is a 6. századból), de a tartományi székhely epigráfiai szempontból mégis Augustus és a Flaviusok alatt-között élte virágkorát. Erre az időszakra tehető a feliratos emlékek többsége. A feliratos emlékek közül az egyik legfontosabb csoportot *Hispania citerior* tartományi gyűlése, a *concilium provinciae* engedélyével a tartománygyűlés főpapjainak, *flamen*jeinek, papnőinek (*flaminica*) és másoknak (pl. rokonaiknak) a gyűlés engedélyével, illetve által állított szoborbázisok képezik, amelyek többsége ugyanezen időszakból származik (1109-1195). Az ugyanitt tárgyalt, a *concilium*hoz köthető feliratok közül kiemelkednek az egyes városok küldöttségeinek helyét a gyűlés helyén belül jelző feliratok (1196-1198). A tartománygyűlés, bár helyét a város központi részén sikerült (részben Alföldy kutatásai révén is) lokalizálni, a városi joghatóság alól valószínűleg teljes függetlenséget élvezett, ahogyan azt korábban maga Alföldy mutatta ki. A feliratok közül kiemelkedő fontosságú – ennek rekonstrukciója volt Alföldy egyik korábbi mestermunkája<sup>9</sup> – a tarragonai amphitheatrum Elagabalus kori helyreállításának felirata, amelyet az építmény pódiumfalán helyeztek el, és sok (79), egy vagy két betűt tartalmazó részből (mintegy a harmaduk maradt csak fenn) sikerült meggyőző módon a feliratot újra összeállítani (921). Ez egyben a világ leghosszabb római kori felirata (147 m). Pannoniai szempontból legfontosabb az 1193. szoborbázis volt, amely egy, a pannoniai Sirmiumban tett sikeres követjárásról számol be (*ob legationem censualem gratuitam Sirmi pro[s]pere gestam [a]put <!> imperator[em]*). Sirmium időszakosan Marcus Aurelius szálláshelye volt a szarmaták elleni háborúja időszakában (Kr. u. 173-175).

A CIL munkatársaként a berlini akadémián a saját szememmel láthattam 2009-ben, hányszor és milyen gondossággal nézték át Alföldy és a CIL munkatársa a kéziratot, a tökéletességre törekvő szerző hányszor javította önmagát még a megjelenés előtti utolsó pillanatban is. Természetes, hogy ennek ellenére egy-egy elütés bennmaradhatott (pl. *vidi* helyett *vide*, p. CXXIV). Sokkal bosszantóbb viszont, hogy minden figyelem ellenére, bizonyára a méretváltozás miatti újratördelés következtében kb. 30 oldallal (de mindig azonos oldalszámmal) „elúsztak” a *praefatio* XCVI-CV. oldalainak keresztthivatkozásai. Ez aligha segíti az amúgy is nehezebben érthető latin szöveg (ráadásul a legfontosabb történeti bevezető) érthetőségét.

Ha a latin nyelvi stúdiumokban kevésbé vagy egyáltalán el nem mélyült kutató a CIL köteteit, a kommentárokat pusztán utcanévjegyzéknek tartja, és akként is használja (vagy inkább nem használja), magára vessen. Tudása Tarraco feliratait illetően bizonyosan hiányos lesz. A szerző a feliratok alapján javarészt már korábban levon-

<sup>9</sup> G. Alföldy, Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphiteaters von Tarraco. Mit einem Anhang von Peter Witte. *Madridischer Forschungen* 19. Berlin–New York 1997.

ta a város történetére, társadalmára vonatkozó következtetéseket.<sup>10</sup> Alföldy Géza az új Tarraco-kötetével, egész munkásságával olyan, szinte követhetetlen példát állított elénk, felirattannal, a római császárkor történetével foglalkozók elé, mint a tarracóiak tették más provinciák számára az Augustusnak emelt templomukkal: *datum in omnis provincias exemplum* (Tac. Ann. I 78).<sup>11</sup>

<sup>10</sup> G. ALFÖLDY, Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco. In: L. HERNÁNDEZ GUERRA – L. SAGREDO SAN EUSTAQUIO – J. M. A SOLANA SÁINZ (Eds.), Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua “La Península Ibérica hace 2000 años” Valladolid 23-25 de Noviembre 2000. Valladolid 2001 [2002], 61-74; G. Alföldy, Officina lapidaria Tarraconensis. In: *Acti del Colloquio AIEGL – Borghesi* 2010, Faenza 2011 (s. a.).

<sup>11</sup> G. ALFÖLDY, In omnes provincias exemplum: Hispanien und das Imperium Romanum. In: G. URSO (Ed.), *Hispania terris omnibus felicior*. Premesse ed esiti di un processo di intergrazione. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 27-29 settembre 2001. Pisa 2002, 183-199.